

ЕКОНОМІКА ТА МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 336.221.2

О. В. Мороз, д. е. н., проф.;

І. Ю. Чухрій, студ.

ЗМІСТ ТА РОЛЬ НЕФОРМАЛІЗОВАНОЇ ЕКОНОМІКИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

Розглянуто існуючі підходи до визначення неформалізованої економіки, згруповано окремі її різновиди, уточнено необхідні терміни, визначення, поняття.

Вступ

Становлення української державності має на меті побудову сучасної європейської країни з потужною розвинутою економікою, спроможною задовольнити соціальні потреби її громадян. Але затяжний період складних політичних і економічних трансформацій призвів до кризової ситуації практично в усіх сферах. Подібна ситуація є характерною майже для всього пострадянського, і — значною мірою — постсоціалістичного простору. Водночас актуалізувалося питання ролі т. з. «тіньової економіки», яка все більше розглядається як основний негативний фактор. Звідси правомірно завдання наукового обґрунтування даного феномену віднести до пріоритетних.

Рівень дослідженості питання

На міжнародному рівні вивчення проблеми неформального сектора економіки (або неформального сектора) ведеться з початку 1970-х рр. Ініціатором досліджень тоді виступила Міжнародна організація праці, надалі до них долучилися й інші міжнародні організації, зокрема Департамент ООН з міжнародних економічних та соціальних питань, Міжнародний учбовий і науково-дослідний інститут по покращенню становища жінок, Світовий банк та ін. Традиційно спостереження цих інституцій фокусовані переважно на країни, що розвиваються, проте цілим рядом робіт підкреслено універсальне значення тіньової економіки, як соціального явища.

В країнах з розвинутою економікою до неформального сектора, як правило, відносять дрібне виробництво у домашніх господарствах для самозабезпечення, діяльність добровільних об'єднань споживачів, взаємний обмін послугами, випадкову чи тимчасову зайнятість. Подібна точка зору описана у працях Е. Фейга, Е. Гіденса, інших науковців; серед іноземних джерел перш за все доцільно відмітити роботи [1—6]. Для України, з огляду на цілий ряд аспектів — при сучасному рівні життя і ситуації на ринку праці, такий підхід є, на нашу думку, недостатнім.

В країнах Східної Європи та СНД, які знаходяться у подібній з Україною ситуації, неформальний сектор найчастіше пов'язується з тіньовою економікою та незареєстрованою діяльністю, що теж не зовсім адекватно відображає його сутність. Серед дослідників у цьому напрямку слід відмітити І. Масакова, О. Пономаренко, О. Синдяшкіна, Н. Черніна (Росія), Т. Терлемезян, Г. Манасян (Вірменія), Я. Вітковський, С. Кострубець (Польща) та ін. [7—9].

Хоча в Україні ця тема мало досліджена, питання неформального сектора порушується в багатьох роботах, де розглядаються зловоденні проблеми економіки, в першу чергу ринку праці. Значний внесок у висвітлення національних особливостей концепції неформального сектора зробили А. Баланда, С. Бандур, С. Коваленко, І. Кравченко, Е. Лібанова, В. Мандибур, Г. Мімандусова, Р. Михайлишин, І. Петрова, В. Онікієнко, О. Турчинов, М. Шаленко та ін. Результати таких досліджень у найбільш систематизованому вигляді висвітлені у роботах [10—14].

Разом з тим, слід зазначити, що серед науковців немає єдності в тлумаченні самого поняття «неформальний сектор економіки». Для цього визначення застосовуються принципово різні критерії і методи розрахунку; відповідно відрізняються оцінки діяльності і прогнози на перспективу. Відсутність об'єктивної методології і методики спостереження соціально-економічних характери-

стик населення, зайнятого у неформальному секторі, не дозволяє встановити істинне значення цього сектора для нашого суспільства. Логічним результатом є відсутність комплексного, цілеспрямованого механізму державного регулювання зайнятості в неформальному секторі економіки.

Постановка задачі

Метою статті є узагальнення відомих підходів до визначення неформальної економіки, групування окремих її різновидів, уточнення необхідних термінів, визначень, понять. Вирішення цих завдань, як вважається, є необхідним насамперед у методологічному контексті і становить базовий фундамент знань для подальших детальних досліджень природи і ролі неформальної економіки, а також шляхів вирішення об'єктивних суспільних проблем, зумовлених її наявністю і динамікою.

Для адекватного дослідження впливу неформалізованого сектору на економіку, потрібно, в першу чергу, визначити його сутність. У подальшому будемо притримуватися терміну «неформалізована економіка». В підручниках і навчальних посібниках із курсів економічної теорії, світової економіки тощо наводиться низка термінів, лише певним чином, на нашу думку, пов'язаних із дійсним трактуванням проблеми: «тіньова економіка», «неформалізована економіка», «біла економіка», «скрита (прихована) економіка», «неофіційна економіка», «вторинна економіка», «чорна економіка», «таємна економіка», «підпільна економіка», «нелегальна економіка», «кримінальна економіка», «фіктивна економіка», «контр-економіка», «друга економіка», «паралельний ринок», «чорний ринок» тощо. Такий чисельний набір термінів не є випадковим і відображає не стільки відсутність єдності щодо понятійного розуміння суті зазначеного питання, скільки віддзеркалює різні аспекти і структурні складові «неформалізованої економіки», а також підкреслює внутрішню якісну складність цього феномену суспільного життя, що, слід це розуміти, притаманний всім країнам.

Перш за все слід зазначити, що багато джерел визначають неформалізований сектор, як одну із складових частин «тіньової економіки», наприклад, [11, 15]. Звідси під тіньовою економікою слід розуміти економічну діяльність, яка пов'язана із незаконним привласненням особою або групою осіб частини створеної вартості або частки майна через, різного роду, викривлення об'єктивної інформації про рух грошових коштів та матеріальних цінностей, спотворення даних первинного обліку для заплутування джерел походження доходів, а також через реалізацію — методом лобіювання — відповідних законодавчих норм і нормативів, схем корисливого перетікання капіталів, здійснення яких не підпадає під кримінальну відповідальність, але зумовлює матеріальні втрати державних або підприємницьких структур та окремих громадян.

Однією з перших праць, пов'язаних з вивченням проблем розповсюдження тіньової економіки, у науковій літературі відзначається стаття американського економіста П. Гутмана «Підпільна економіка», надрукована у 1977 р., де здійснено аналіз тіньових процесів і зроблено висновок, що неврахованою економічною діяльністю більше нехтувати не можна (висновок зроблений щодо США тих років). З приводу визначення поняття і структури тіньової економіки, а також макро- і мікрометодів розрахунку обсягів тіньових капіталів слід відмітити праці таких учених як Фейг, Блейдс, Фрей, Век-Ханнеман, Вейсрод, Гершуні, Баделт, Норман, Ділокот, Морис, Хігінс, Макафі, Парк, Патерсен та ін.

Водночас, у наукових працях різних авторів у поняття «тіньова економіка» часто і до сьогодні вкладається різний зміст. Серед фахівців, що займаються розробкою цих проблем, найбільш прийнятним можна вважати поняття «тіньової економіки», визначене Е. Фейгом. Останній до тіньової економіки включає всю економічну діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту. Звідси Фейг та інші західні вчені виділяють відповідно дві основні складові тіньової економіки: 1) економічну діяльність, що є легальною, не прихованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню і, з різних причин, не враховується офіційною статистикою; даний сектор тіньової економіки в багатьох наукових роботах отримав назву «неформалізована економіка»; 2) протизаконну діяльність, свідомо приховувану економічну діяльність (рис. 1) [15].

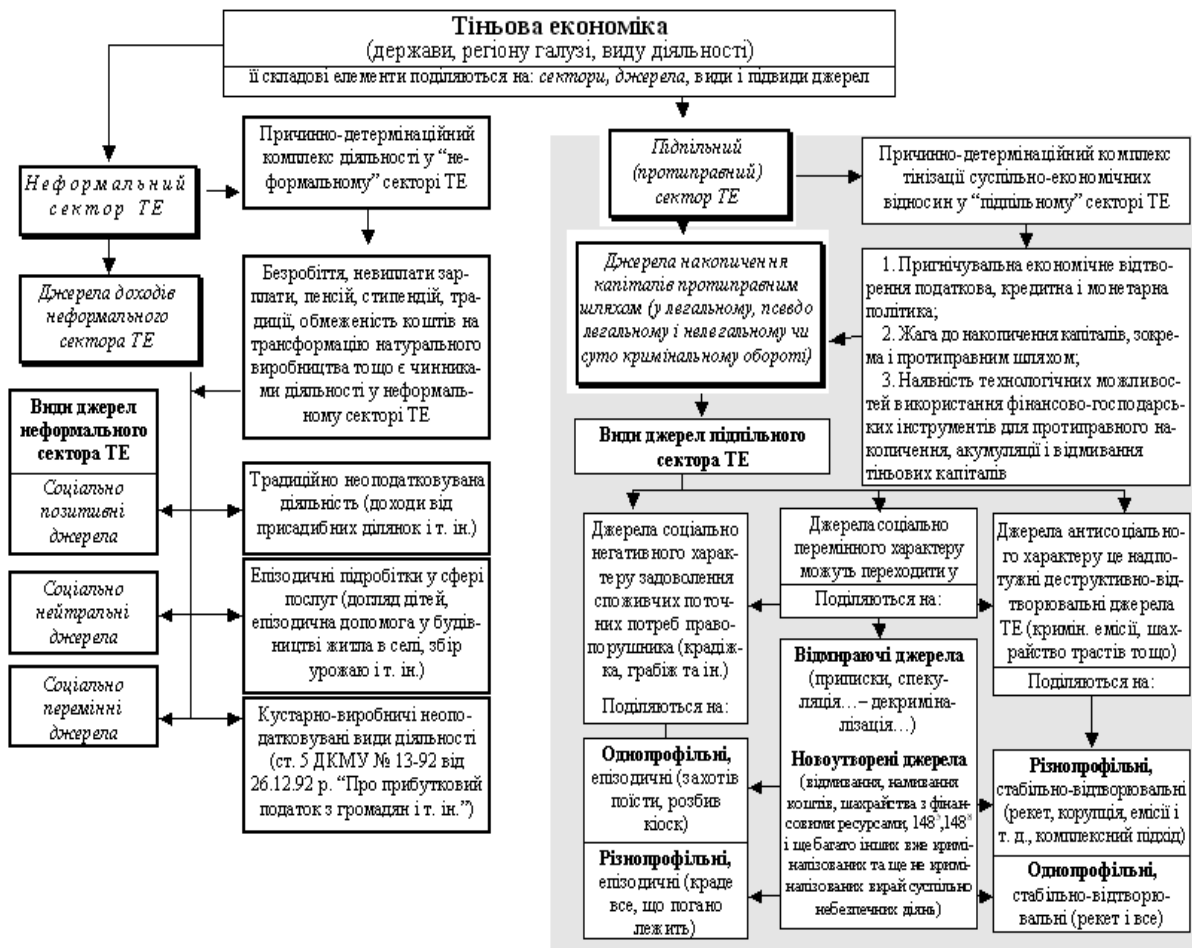

Рис. 1. Загальна структура складових елементів тіньової економіки та сфера їх взаємодії

Друга складова, що традиційно у згаданих працях носить назву «підпільної економіки», включає в себе як протизаконну діяльність, заборонені у державі види економічної діяльності, так і діяльність, яка повинна враховуватися і контролюватися державою, проте суб'єкти такої діяльності умисно її приховують з метою ухилення від сплати податків або в інших протиправних цілях. До такої діяльності більшість дослідників відносять отримання прихованих доходів, нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, розкрадання, відмивання доходів злочинного походження тощо. У зв'язку з цим слід відзначити, що «підпільна» і «неформальна» складові тіньової економіки є спорідненими, базовими категоріями відносно джерел доходів. Ці дві складові тіньової економіки весь час залишаються незмінними, тоді як їх зміст — джерела тіньових доходів як один з елементів цих складових — є різнорівневими та різносторонніми, які під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних причинно-детермінаційних факторів, що виникають у ході сучасних соціально-економічних перетворень, можуть змінюватися. Наприклад, криміналізація чи декриміналізація тих чи інших діянь залежно від зміни відповідної юридичної категорії, в результаті зміни обстановки і т. ін. Більше того, поділ тіньової економіки на зазначені вище дві складові, розглядається авторами статті як змістовно продуктивна основа для допустимо повного визначення структури тіньової економіки й подальшої розробки теоретико-методологічних засад пізнання, моніторингу та протидії феномену «тіньова економіка».

Що до інших зазначених вище термінів, то, узагальнюючи, доцільно навести такі визначення, уточнені з урахуванням описаної у науковій літературі точки зору [16]:

— кримінальна економіка — розкрадання; підпільна (та, що приховується від усіх форм контролю економічна діяльність: наркобізнес, азартні ігри, проституція); загальнокримінальна форма позаекономічного розподілу доходів (грабування, розбій, рекет, крадіжка особистого майна);

— фіктивна економіка — економіка, що надає недостовірні результати, які відображаються у діючій системі обліку та звітності як реальні (приписки);

— нелегалізована економіка — приховування від контролю тих видів індивідуальної чи кооперативної діяльності, яка або заборонена законом, або нормативно не зареєстрована в установленно-

му порядку.

Як органічна складова економіки будь-якого суспільства, «неформалізована» економіка за визначенням [12] являє собою систему неформальних взаємодій економічних суб'єктів, які базуються на особистісних відносинах і замінюють офіційно встановлений порядок організації та реалізації економічних зв'язків. До такої економіки найчастіше відносять виробництво у домашніх господарствах, надання послуг на епізодичній основі, невеликі підробітки (ремонт будинків за участю родичів, сусідів, знайомих, власними силами; догляд за дітьми; прибуток, що отримується з присадибних ділянок тощо). Ця діяльність, як правило, не оподатковується і не враховується при розрахунках валового національного продукту, так як здійснити її облік практично неможливо, оскільки, з одного боку, він є занадто трудомістким, а з іншого — витрачені кошти на цю роботу не компенсуються, бо дохід, який при цьому формується, є явно незначним у порівнянні з витратами на його фіксацію.

Поняття неформалізованої економіки вперше згадано у ході здійснення циклу досліджень міських ринків праці Африки на початку 1970-х рр. Його ввів фахівець у галузі економічної антропології К. Харт для того, щоб відобразити «...розрив між тутешнім досвідом і всім, чого навчали раніше, під час отримання англійської освіти» [5]. На думку цього вченого, емпіричні спостереження за масовим підприємництвом в Аккрі та інших африканських столицях явно вступали в суперечність зі засвоєною мудрістю «...західного дискурсу економічного розвитку (кін. цит.)». К. Харт підкреслював помітний динамізм і різноманітність неформалізованої економічної діяльності, яка, на його думку, охоплює далеко не лише «...хлопчиків, що чистять взуття, і продавців сирників (кін. цит.)» [6].

М. Кастельс і А. Портес [3] зробили спробу з'ясувати відмінності різних типів економічної діяльності за допомогою схеми, відтвореної на рис. 2 [3], де виходили із того, що основна різниця між формальним і неформальним в економіці зумовлена не характером кінцевого продукту, а способом його виробництва і/або реалізації.

Процес виробництва і розподілу	Кінцевий продукт	Тип економіки
+	+	Формальна
—	+	Неформальна
+ або —	—	Кримінальна

"+" — законодавчо дозволені способи діяльності та продукти;
 "—" — законодавчо заборонені способи діяльності та продукти.

Рис. 2. Схема соціальної будови економіки за природою господарської діяльності

Чітке розмежування цих трьох категорій — формальної, неформальної та кримінальної діяльності — уможлиблює систематичне дослідження їх взаємовідносин, яке ускладнюється з змішанням злочинного і неформального типів. У подальшому М. Кастельс і А. Портес [8] систематизували ці відносини таким чином: формальний тип економічної діяльності впливає на неформальний шляхом державного втручання, конкуренції з боку великих фірм, джерел капіталу і технологій; неформальний на формальний — шляхом здешевлення споживчих товарів і виробничих ресурсів, гнучких трудових резервів; формальний тип економічної діяльності впливає на кримінальний шляхом державного втручання і протидії, постачання певних контрольованих товарів; кримінальний впливає на формальний через корупцію чи т. з. «ренту охоронців воріт» для окремих категорій державних урядовців.

У більшості високорозвинених країн частка неформалізованого сектора економіки оцінюється [17] у 5...10 % ВВП. За іншими джерелами [4] в Італії, Іспанії, Греції цей показник досягає 20...30 % ВВП. Оцінки у країнах, що розвиваються є дуже різними: частка неформалізованого сектора за даними [17] коливається від 5 до 35 % ВВП. У найбільшій країні СНД — Росії до кінця XX ст. частка неформалізованого сектора оцінювалася в 25 % ВВП, кримінального — в 15...20 % ВВП; відповідно, сукупна питома вага тіньової економіки у ВВП досягала 40...45 % [17]. Схоже, що найвищим цей показник є в Україні, де останнім часом неодноразово офіційно оцінювався в 50...60 % ВВП [17].

На базі згаданих вище праць М. Кастельса і А. Портеса [3, 8], а також низки інших досліджень доцільно систематизувати функціональну класифікацію неформалізованої економічної діяльності відповідно до мети останньої. Така діяльність (здійснювана за рамками державного регулювання) може мати на меті, по-перше, виживання індивідів або господарств завдяки самостійному вироб-

ництву життєвих засобів або завдяки простому продажу товарів і послуг на ринку; по-друге, може бути зорієнтованою на підвищення управлінської гнучкості та зниження трудових витрат фірм формального сектора завдяки позаобліковому найму працівників і наданню субпідрядів неформальним підприємцям; по-третє, може бути організованою для накопичення капіталу малими фірмами завдяки використанню відносин солідарності між ними, більшої гнучкості та менших витрат. Ці три типи визначаються відповідно як неформальна економіка «виживання», «залежної експлуатації» і «зростання».

Найяскравішими прикладами «неформальної економіки виживання» виступають будівництво житла власними силами і масове розгортання вуличної торгівлі в містах країн «третього світу» [1, 18], а з недавніх часів — і СНД. Прикладом «неформальної економіки залежної експлуатації» є відносини між підпільними іммігрантами-субпідрядниками, людьми, що наймаються виконувати випадкову роботу, і великими фірмами в галузі виробництва одягу у США [2]. Одним із прикладів «неформальної економіки зростання» є високоефективні мережі ремісників-мیکровиробників у Центральній Італії та ін. [19].

Слід підкреслити неоднозначність функцій неформалізованої економіки, що підкреслює діалектичний характер аналізу даного явища. Так, в умовах перехідного періоду неформальний сектор виконує такі основні функції [10]:

- поглинає надлишкову робочу силу, яка не знаходить попиту в інших секторах економіки;
- забезпечує доходом зайнятих в ньому осіб та їх сім'ї, протидіє процесу зубожіння, і, таким чином, виконує роль соціального амортизатора;
- заповнює ніші на ринку споживчих товарів і послуг, задовольняє попит населення з низькою платоспроможністю.

Ці властивості неформального сектора відіграють певну позитивну роль у стабілізації соціально-економічної ситуації та підтримці життєвого рівня населення; можна навести численні приклади пострадянської України, що підтверджують зазначене. Водночас неформалізована економіка логічно починає сприйматися державою як істотна проблема в разі значного кількісного зростання її обсягу. У цьому випадку відносини, що домінують у неформалізованій економіці, починають погрожувати встановленим державою нормам і законам, розхитувати офіційний миропорядок.

Підсумовуючи зазначене, слід підкреслити, що неформальна економіка об'єктивно, за будь-яких часових і соціально-політичних умов, здійснює неоднозначний вплив на економіку, особливо в процесі ринкових перетворень. Вплив неформальної економіки має два важливі аспекти: 1) неформальна економіка стає сферою, що послаблює негативні наслідки інституційної перебудови, надаючи змогу її учасникам забезпечувати життєві потреби і, часом навіть, досягати значних успіхів у бізнесі; 2) зв'язки, що утворюються у неформальній економіці, приводять до формування груп, що отримують можливість істотно впливати на політичні процеси і використовувати цей вплив у власних інтересах, цілі якого є окремими і відмінними, що не може бути ігнорованим у суспільстві.

Висновки

В результаті здійсненого дослідження обґрунтовано теоретико-методологічні засади вивчення неформалізованого сектора економіки, реалізація яких дозволяє адекватніше оцінювати соціальну якість цього явища в Україні. Доки державна політика будуватиметься на припущенні, що єдиною реальною економікою є економіка, яка піддається вимірюванню, ця політика залишатиметься вразливою для перекосів і викривлень, причому ступінь такої вразливості зростатиме. Адже органічною складовою економіки будь-якого суспільства є «неформалізована» економіка, що являє собою систему неформальних взаємодій економічних суб'єктів, які базуються на особистісних відносинах і змінюють офіційно встановлений порядок організації та реалізації економічних зв'язків. Відстеження явища неформалізованої економіки й оцінка його значних (для високорозвинених країн — потенційних, для України та інших країн СНД — реальних) наслідків є особливим завданням економічної науки. Його розв'язання вимагає гострого відчуття меж державного примусу, а також винахідливості та здатності реагувати з боку громадянського суспільства. В цілому державна політика має передбачати не ліквідацію неформального сектора як такого, а усунення причин, що викликають його появу.

З іншого боку, гіпотеза про можливість досягнення певного виправданого компромісу між цими економіками не є однозначно одіозною.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку полягають у висвітленні особливостей поширення неформального сектору в Україні впродовж перехідного періоду, зокрема, системи зайнятості у цьому секторі, ефективніших механізмів державного регулювання та ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Roberts B. R. Employment Structure, Life Cycle, and Life Chances: Formal and Informal Sectors in Guadalajara / B. R. Roberts; ed. by A. Portes, M. Castells, and L. A. Benton. // *The Informal Economy : Studies in Advanced and Less Developed Countries*. — Baltimore (MD): Johns Hopkins University, 1989. — P. 41—59.
2. Portes A. The Informal Economy and Its Paradoxes / A. Portes; ed. by N. J. Smelser and R. Swedberg // *The Handbook of Economic Sociology*. — Princeton (NJ): Princeton University, 1994. — P. 429.
3. Castells M. World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy; ed. by A. Portes, M. Castells, L. A. Benton / Castells M., Portes A. // *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. — Baltimore, 1989. — P. 14.
4. Feige E. L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies : The New Institutional Economics Approach / E. L. Feige // *World Development*. — 1990. — V. 18. — P. 993.
5. Hart K. The Idea of Economy: Six Modern Dissenters / K. Hart; ed. by R. Friedland and A. F. Robertson // *Beyond the Market-place: Rethinking Economy and Society*. — New York: Aldine de Gruyter, 1990. — P. 158.
6. Hart K. Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana / K. Hart // *Journal of Modern African Studies*. — 1973. — V. 11. — P. 68.
7. Барсукова С. Ю. Неформальная экономика: понятие, структура / С. Ю. Барсукова // *Экономическая социология*, 2003. — Т. 4. — № 4. — С. 15—37.
8. Портес. А. Неформальная экономика и ее парадоксы / Алехандро Портес // *Экономическая социология*, 2003. — Т. 4. — № 5. — С. 34—54.
9. Улыбин К. Теневая экономика / К. Улыбин. — М. : Экономика, 1991. — С. 180.
10. Ткаченко Л. Г. Зайнятість у неформальному секторі економіки України: методологія, аналіз, напрями регулювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Ткаченко Лідія Григорівна; рада по вивч. продукт. сил України НАН України. — К., 2001. — 19 с.
11. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В. М. Попович. — К. : Правові джерела, 1998. — 448 с.
12. Ткаченко Л. Г. Неформальний сектор економіки: підходи до визначення поняття / Лідія Ткаченко // *Економіка України*. — 1999. — № 4. — С. 33—39.
13. Мандебура В. О. Рівень життя населення та механізми його регулювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.09.01 / Мандебура Віктор Омелянович; Ін-т економіки НАН України. — К., 1999. — 36 с.
14. Делас У. Самозайнятість як джерело доходів населення / У. Делас // *Економіст*. — 2007. — № 3. — С. 22—24.
15. Попович В. М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології / В. М. Попович. — К. : Правові джерела, 1998. — С. 361 — 362.
16. Беляєв О. О. Політична економія : навч. посіб. / О. О. Беляєв, А. С. Бебело. — К. : КНЕУ, 2001. — 328 с.
17. Булатов А. С. Мировая экономика / А. С. Булатов. — М. : Юрист, 2002. — С. 234—238.
18. Э. де Сото. Загадка капитала / Эрнандо де Сото. — М. : ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. — 272 с.
19. Бест М. Новая конкуренция / М. Бест // *Институты промышленного развития*. — М. : ТЕИС, 2002. — 356 с.

Рекомендована кафедрою менеджменту та моделювання в економіці

Надійшла до редакції 16.03.10
Рекомендована до друку 1.04.10

Мороз Олег Васильович — професор кафедри менеджменту та моделювання в економіці, **Чухрій Ірина Юївна** — студентка Інституту менеджменту, економічної та екологічної кібернетики.

Вінницький національний технічний університет